

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ХХ ст.: КОРОТКИЙ ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Розвиток української незалежної держави наприкінці ХХ — на початку ХХІ століть сприяє духовному відродженню українського суспільства, поверненню до історико-культурних та релігійних традицій, пов'язаних з долею Православної церкви на території України, що нараховує понад тисячу років. Зростання ролі «релігійного питання», налагодження відносин між владними структурами і конфесійними об'єднаннями, вплив церкви на формування суспільної свідомості, духовного та морального розвитку нації вимагає від дослідників вироблення нових принципів і методологічних підходів у вивченні історії Православної церкви на різних етапах її існування, особливо це стосується драматичних років політичних, соціально-економічних і морально-духовних потрясінь та докорінних перетворень суспільного ладу.

Такою трагічною і масштабною епохою в історії церковного життя в Росії та Україні стали роки правління радянської влади, що вела більше 70-ти років небачену до цього за своєю жорстокістю та методами боротьбу проти Православної церкви. Щоб зрозуміти сутність цієї трагедії православ'я, необхідно всебічно дослідити окреслену нами проблему.

Революція 1917 р. докорінно змінила всі життєві підвалини колишньої імперії. Почався найпохмуріший і найважчий період в історії Російської православної церкви (далі — РПЦ). З цього часу Православна церква не тільки була позбавлена державного захисту, але й вступила на шлях найтяжчих випробувань і страждань, відкритого гоніння та тиску з боку богорборчої влади, що сповідала зовсім інші цінності, ніж класичне православ'я.

Однак, причини кризи православ'я пов'язані не тільки з соціально-політичними потрясіннями 1917 р., але й криються у тодішньому внутрішньому стані РПЦ. Про що переконливо свідчить історія одного з уламків колись могутньої Російської православної церкви — Російської православної церкви за кордоном (далі — РПЦЗ), яка не відчувала на собі такого політичного тиску, як, наприклад, у країні рад. Проте, історія РПЦЗ — це історія церковних розколів та сутнісних розбіжностей, оскільки загальна криза конфесії не обійшла стороною і РПЦЗ. Криза російського та українського православ'я взагалі, і за кордоном, зокрема, носила всеохоплюючий характер.

На сучасному етапі необхідність наукового аналізу проблем РПЦЗ викликана відсутністю у вітчизняній історичній історіографії узагальнюючого дослідження, в якому були б окреслені політичні, ідеологічні, організаційні фактори, що визначали функціонування РПЦЗ, а це є актуальним для вітчизняної історії, адже всі засновники РПЦЗ — це ієрархи, що до революції 1917 р. очолювали різні єпархії в Україні.

Вивчення історичного досвіду, з'ясування суперечок і поділів РПЦЗ є реальними кроками до діалогу, взаєморозуміння і, можливо, примирення різних угруповань російського духовного зарубіжжя та всієї еміграції в цілому.

Узагальнення та переосмислення практичного досвіду організації діяльності Російської православної церкви за кордоном певним чином дозволить уникнути помилок та прорахунків у її діяльності, визначати найбільш оптимальні шляхи її розвитку.

Найважливіша подія церковної історії ХХ ст. — Помісний Собор 1917–1918 рр. — презентована в історіографії «Діяннями Собору»¹, тобто відредагованими стенограмами його пленарних засідань. «Діяння» почали виходити з 1918 р., але у зв'язку практично із заборобою видання всієї церковної літератури були опубліковані тільки матеріали першої й, частково, другої сесій Собору. В 1994–1996 рр. «Діяння Собору» були перевидані в 6 томах з додатковим томом², у якому вміщені соборні Визначення. Документи інших церковних Соборів видавалися в збірниках «Діяння Народи глав і представників автокефальних Православних Церков у зв'язку із святкуванням 500-річчя автокефалії Російської Православної Церкви»³ та «Помісний Собор Російської Православної Церкви»⁴. У 1994 р. і 1997 р. були видані скорочені матеріали Архієрейських Соборів тих же років. Документи засідань Священного Синоду публікуються в «Журналі Московської Патріархії» і «Інформаційному бюлетені»⁵.

До важливих джерел з вивчення даної проблеми можна віднести документи і матеріали, що були видані найвищими та місцевими органами керівництва радянської влади: Політбюро, Секретаріатом ЦК РКП (б), Антирелігійною комісією при ЦК РКП(б), НК-ГПУ-НКВС. Тут же потрібно згадати відомства, які прямо здійснювали політику Радянської влади по відношенню до РПЦ. Це 7-ий «ліквідаційний» відділ Народного комісаріату юстиції РСФРР, постійні комісії з культових питань при Президії ВЦВК і ЦВК РСФРР, адміністративні відділи виконкомів Рад на місцях. Документи цих організацій вміщені до ряду збірників, таких як: Русская Православная Церковь в советское время. Материалы и документы. Сборник. (М., 1995)⁶ та Русская Православная Церковь и коммунистическое государство. 1917–1941 гг. Документы и фотоматериалы. (М., 1996)⁷ та ін.

До джерел з окресленої проблеми відносяться матеріали, що відображають гоніння, спрямовані проти конкретних осіб з духовенства і мирян. Вони зібрані у таких виданнях як «Материалы по церковному движению 1922–1929 годы» (автор невідомий), «Бутовский полигон. Книга памяти жертв политических репрессий»⁸ (М., 1997–1998), «Душу не погублю. Исповедники и осведомители в документах»⁹ (укладач В. Королёв; М., 2001) та ін.

Одним з головних джерел з церковної історії ХХ ст., без сумніву, є церковна періодика 1917–1918 рр.: «Церковні відомості»¹⁰, «Церковно-суспільний вісник»¹¹, деякі єпархіальні видання, що продовжували видаватися на територіях, контрольованих Білою армією, а також «Журнал Московської Патріархії» (1931–1935 рр.¹² і з 1943 р. донині). Певний інтерес для історика представляє легальна церковна література 20-х років ХХ ст., зокрема «Вісник Священного Синоду Православних Церков СРСР» (вийшло 24 номери)¹³ і публікації з церковної тематики, що вміщувалися в атеїстичних радянських виданнях «Безбожник», «Церкви й революції» (1920-ті роки), «Наука й релігія» (у більш пізній період)¹⁴.

Окрему групу історичних джерел складає література мемуарного характеру. Незважаючи на значну суб'єктивність, вони є надзвичайно змістовними та інформативними. Найбільш цінними серед них є мемуари Євлогія Георгіївського і Митрофана Зносько-Боровського¹⁵, В. Зеньковського¹⁶ та спогади О. Краснова-Левітіна¹⁷.

Протилежна позиція репрезентована творами Л.І. Леніна, Й.В. Сталіна, Л.Д. Троцького, Ф.Е. Дзержинського та інших керівників держави¹⁸. Сюди ж відносимо численну антирелігійну літературу, яка виходила у 1917–1941 рр. Це праці О.В. Луначарського¹⁹, Є.М. Ярославського²⁰, П.Г. Смидовича та ін., які публікувалися окремими книгами і брошурами, так і в радянській пресі та в спеціальних антирелігійних виданнях.

Документи з церковної історії, переважно 20–40-х років ХХ ст. почали активно оприлюднювати у 90-х роках. Архів М.Е. Губоніна, вміщений у книзі «Акти Святейшого Тихона, Патріарха Московського й всея Росії, пізніші документи і переписка про канонічне спадкоємство вищої церковної влади. 1917–1943»²¹, вважається особливо цінним джерелом з історії Російської церкви доби гонінь. Цінними є також документи, опубліковані у виданнях «Русская Православная Церковь в советское время (1917–1991): Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью»²², «Русская Православная Церковь и коммунистическое государство. 1917–1941»²³ та «Архивы Кремля: Политбюро и Церковь. 1922–1925»²⁴.

Для досліджень з історії Російської церкви ХХ ст. протягом тривалого часу були характерні публіцистичність, відверті перекошенні, викорис-

тання не зовсім достовірних матеріалів, поспішні висновки, зроблені на підставі вивчення окремих моментів тієї або іншої події. Так, книга протопресвітера М. Польського «Новые мученики российские»²⁵ базується, головним чином, на усних свідченнях-спогадах очевидців розправ над архіпастирями, пастирями й мирянами Російської Церкви. Ця праця є першою спробою систематичного опису гонінь на РПЦ у ХХ ст. Через те, що авторові були недоступні архіви каральних органів, у складених ним біографіях архієреїв трапляються численні помилки та неточності. Його праця полемічно налаштована проти Патріархії, особливо проти патріарха Сергія.

В 70-х роках ХХ ст. великий резонанс отримала опублікована за кордоном книга Л. Регельсона «Трагедия Российской Церкви»²⁶. У своїй праці автор описує становище РПЦ у Радянській Росії. Канонічна правота Московської Патріархії в її складних відносинах із церковними угрупованнями, що відділилися від неї, у Росії та в еміграції переконливо продемонстрована в брошурах І. Стратонова «Происхождение современного устройства Русской Патриаршей Церкви»²⁷ і «Российская церковная смута»²⁸, уперше опублікованих на початку 1930-х років у Франції. 1983 р. з'явилася англійською мовою, а 1995 р. у російському перекладі праця Д.В. Поспеловського «Русская Православная Церковь в XX веке»²⁹, що викликала численні докори своєю публіцистичністю і необґрунтованим радикалізмом висновків. Але, на нашу думку, саме цей автор дає цільну та обґрунтовану оцінку подіям, що відбувалися в історії РПЦ та РПЦЗ у ХХ ст., адже він вводить у науковий обіг документи та матеріали, які раніше були не відомі.

Із церковно-історичних праць, написаних у радянську епоху в Росії, виділяється магістерська дисертація архімандрита, згодом митрополита Санкт-Петербурзького Іоанна Сничова «Церковные расколы в Русской Церкви 20–40-х годов XX столетия»³⁰, опублікована в 1993 р., через три десятиліття після написання. У цій праці подана оцінка полеміки й пов'язаних з нею розколів у церковному житті кінця 20-х років. Робота інформативно насичена, але в той же час містить достатньо суб'єктивні оцінки й висновки.

У рік святкування 1000-ліття Хрещення Русі Московська Патріархія видала нариси «Русская Православная Церковь. 1917–1988» (М., 1988)³¹. Матеріали трьох науково-богословських і церковно-історичних міжнародних конференцій, проведених у Києві, Москві й Ленінграді у зв'язку із цим ювілеєм, видані у двох збірниках доповідей: «Тысячелетие Крещения Руси» (М., 1988, 1989)³². Систематичне вивчення історії Російської Церкви в ХХ ст. розпочалося лише у 90-х роках, чому сприяла поява великої кількості публікацій документів, що стосуються історії досліджуваного періоду.

Потрібно окремо відзначити, що друком вийшли узагальнюючі курси лекцій з історії Російської церкви новітнього часу, такі як «История Русской Православной Церкви. 1917–1990: Учебник для православных духовных семинарий»³³ і «История Русской Церкви, 1917–1997»³⁴ (автор В. Ципін), а також дослідження, присвячені окремим її періодам (С. Гордун «Русская Православная Церковь при святейших патриархах Сергии и Алексии»³⁵; М.В. Шкаровський «Русская Православная Церковь и Советское государство в 1943–1964 годах»³⁶ та «Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве: Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 гг.»³⁷ та аспектам (М.В. Шкаровський «Иосифлянство: Течение в Русской Православной Церкви»³⁸; В.І. Петрушко «Автокефалистские расколы на Украине в постсоветский период. 1989–1997»³⁹; Т.А. Чумаченко «Русская Православная Церковь и Советское государство: История взаимоотношений. 1941–1961 гг.»⁴⁰; Г. Митрофанов «Православная Церковь в России и эмиграции в 1920-е годы»⁴¹ та ін.).

Серед робіт, що з'явилися в 90-х роках, на високу оцінку заслуговує праця І. Дамаскіна (Орловського) «Мученики, исповедники и подвижники благочестия Российской Православной Церкви XX столетия: Жизнеописания и материалы к ним»⁴². Автор побудував її на значному масиві документів та матеріалів, які вперше вводяться до наукового вжитку, а багато важливих фактів з церковної історії встановлені особисто дослідником, наприклад, час і обставини смерті глави Російської церкви митрополита Петра (Полянського), котрого було розстріляно 10 жовтня 1937 р.

Особливо треба відзначити працю М.І. Одинцова «Русская Православная Церковь в XX веке»⁴³. Ним було розроблено синтетичний курс історії РПЦ XX ст. і представлений масштабний список літератури з цієї проблематики (понад 1000 позицій).

Серед нечисленних робіт закордонних істориків, присвячених історії Російської церкви XX ст., найґрунтовніша праця належить І. Хризостомосу «Kirchengeschichte Ruslands der neuesten Zeit» («Історія російської Церкви в новий час»)⁴⁴. Недоліком цього дослідження є його тенденційність, апологетичне ставлення до церковних течій, опозиційних щодо Російської Патріархії. У цьому воно близьке до студій російських емігрантів карловацької орієнтації.

Цілком безсторонню й об'єктивну позицію в оцінці подій російської церковної історії XX ст. дають такі закордонні автори, як Г.-Д. Депман⁴⁵ і І. Кьортіс⁴⁶. Матеріали і дослідження з новітньої російської церковної історії регулярно публікуються московським видавництвом «Крутицкий Патриарший двор» у серії «Материалы по истории Церкви» (виходять із 1992 р.), а також у періодичному збірнику Інституту російської історії Російської

академії наук «Церква в історії Росії», що виходить з 1998 р. Збірник містить статті, що яскраво висвітлюють усі етапи розвитку Російської православної церкви, починаючи з моменту встановлення Патріаршества, його занепаду та поновлення за часів митрополита Тихона Белавіна. Деякі праці присвячено різним аспектам історії РПЦЗ. Загалом, даний збірник дає читачеві об'єктивну та змістовну оцінку розвитку церковних відносин в досліджуваній нами період.

У Західній Європі після революції 1917 р. почали виникати наукові центри з вивчення православ'я, у тому числі й історії Російської церкви. Найбільш відомим і впливовим продовжує залишатися заснований у 1917 р. Папський східний інститут (Pontificio Istituto Orientale), що об'єднав навколо своїх дослідницьких програм міжнародні католицькі наукові сили. З 1923 р. Інститут почав видавати серію «*Orientalia Christiana*», яка, сягнувши 1934 р. 100 томів, була перетворена у два видання: «*Orientalia Christiana Periodica*» — науковий журнал, що виходить двічі на рік, і «*Orientalia Christiana Analecta*» — серію монографій, що до кінця 90-х років нараховувала близько 300 томів. У цій серії було опубліковано низку значних для дослідників історії Російської церкви документів і досліджень, у тому числі перше видання латинського тексту «Исповедания веры» митрополита Петра Могили, а також студії з історії російського богослов'я. Історія Інституту й аналіз його наукової діяльності знайшли відображення в матеріалах конференції, присвяченої 75-річчю цієї установи. З 1925 р. у бенедиктинському монастирі Шевтонь (Бельгія) почав діяти екуменістичний центр, що видає журнал «*Irenikon*», який також публікує розвідки з історії Російської церкви. В 30-х роках ХХ ст. з ініціативи папи Пія XI у бенедиктинському монастирі Нідеральтайх у Баварії було створено так звану Візантійську капелу, в якій активно вивчається і російське церковне життя.

Як свідчить наведений нами стислий огляд основних праць з теми дослідження історикам необхідно впритул підійти до вивчення історії РПЦ та РПЦЗ у ХХ столітті, поглянути на політичні процеси, враховуючи тодішні обставини церковного життя, дати оцінку діям працівників органів влади, дослідити причини розколу РПЦ та спробувати спрогнозувати подальший розвиток взаємин між церквами.

Загалом можна сказати, що джерельна база історії Російської Православної Церкви ХХ ст. залишається недостатньо опрацьованою: документи, зосереджені у державних архівах, в тому числі в архівах спецслужб, часто містять завідомо невірну інформацію; мемуари сучасників, переписка і навіть офіційні церковно-юридичні документи також не можуть сприйматися дослідниками без врахування тих умов, у яких вони створювалися.

Критичне осмислення джерел з історії Російської церкви ХХ століття одне з найголовніших завдань сучасної історичної науки.

-
- ¹ Деяния Собора. — М., 1918. — Т. 1–6.
- ² Деяния Собора. Соборные Обозначения. — М., 1994–1996. — Т. 7.
- ³ Деяния Совещания глав и представителей автокефальных Православных Церквей в связи с празднованием 500-летия автокефалии Русской Православной Церкви. 8–18 июля 1948 г. — М., 1948–1949. — Т. 1–2.
- ⁴ Поместный Собор Русской Православной Церкви. 6–9 июня 1988 г.: Материалы. — М., 1990.
- ⁵ Информационный бюллетень ОВЦС Московского Патриархата. — 1962. — № 7.
- ⁶ Русская Православная Церковь в советское время. Материалы и документы. Сборник. / Сост. Г. Штриккер. — М., 1995. — Книга 1.
- ⁷ Русская Православная Церковь и коммунистическое государство. 1917–1941 гг. Документы и фотоматериалы. / Сост. О. Васильева. — М., 1996.
- ⁸ Бутовский полигон. Книга памяти жертв политических репрессий. — М., 1997–1998. — Ч. 1–2.
- ⁹ Королев В. Душу не погублю. Исповедники и осведомители в документах. — М., 2001.
- ¹⁰ Церковные ведомости. — 1917. — № 3.
- ¹¹ Церковно-общественный вестник. — 1918. — № 11.
- ¹² Журнал московской Патриархии. — 1934. — № 3, 1978. — № 10.
- ¹³ Вестник Священного Синода Православных Церквей СССР. — 1925. — № 14.
- ¹⁴ Наука и религия. — 1954. — № 14.
- ¹⁵ Евлогий Георгиевский, Митрофан Зноско-Боровский. Хроника одной жизни. — М., 1995. — С. 142–149.
- ¹⁶ Зеньковский В. Пять месяцев у власти. — М., 1995. — С. 212.
- ¹⁷ Краснов-Левитин А.Э. Воспоминания: Рук твоих жар: в поисках невидимого Града. — Тель-Авив, 1979. Т. 1–2.
- ¹⁸ Сталин И.В. Сочинения. Т. 1–12. — М., 1946–1949.
- ¹⁹ Луначарский А.В. Об атеизме и религии. — М., 1972.
- ²⁰ Ярославский Е. Против религии и церкви. — М., 1932–1935. — Т. 1–5.
- ²¹ Губонин М.Е. Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти. 1917–1943. — М., 1994. — С. 41, 87–89.
- ²² Русская Православная Церковь в советское время (1917–1991): Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью / Сост. Г. Штриккер. — М., 1995. Т. 1 — 2.
- ²³ Русская Православная Церковь и коммунистическое государство... — С. 321.

- ²⁴ Архивы Кремля: Политбюро и Церковь. 1922–1925 / Изд. Н.Н. Покровский, С.Г. Петров. — М., 1997–1998. — Кн. 1–2.
- ²⁵ Польский М. Новые мученики российские. — Джорданвилль, 1949–1957. — Вып. 1–2.
- ²⁶ Регельсон Л. Трагедия Русской Церкви. — Париж, 1977. — С. 421.
- ²⁷ Стратонов И. Происхождение современного устройства Русской Патриаршей Церкви. — Париж, 1932. — С. 187–198.
- ²⁸ Его же. Русская церковная смута. — Париж, 1933.
- ²⁹ Поспеловский Д.В. Русская Православная Церковь в XX веке. — М., 1995.
- ³⁰ Снычев И. Церковные расколы в Русской Церкви 20–40-х годов XX столетия. — СПб., 1993. — С. 256.
- ³¹ Русская Православная Церковь. 1917–1988. — М., 1988. — Вып. 1–2.
- ³² Тысячелетие Крещения Руси. — М., 1988, 1989.
- ³³ Цыпин В. История Русской Православной Церкви. 1917–1990: Учебник для православных духовных семинарий. — М., 1994. — С. 159.
- ³⁴ Его же. История Русской Церкви. 1917–1997. — М., 1997. — С. 268–287.
- ³⁵ Гордун С. Русская Православная Церковь при святейших патриархах Сергии и Алексии // Вестник РХД. — 1990. — № 158. — С. 82–142.
- ³⁶ Шкаровский М.В. Русская Православная Церковь и Советское государство в 1943–1964 годах. — СПб., 1995. — С. 123–137.
- ³⁷ Его же. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве: Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 гг. — М., 1999.
- ³⁸ Его же. Иосифлянство: течение в Русской Православной Церкви. — СПб., 1999.
- ³⁹ Петрушко В.И. Автокефалистские расколы на Украине в постсоветский период. 1989–1997. — М., 1998.
- ⁴⁰ Чумаченко Т.А. Русская Православная Церковь и Советское государство: История взаимоотношений. 1941–1961 гг. — Челябинск, 1999. — С. 62–87.
- ⁴¹ Митрофанов Г. Православная Церковь в России и эмиграции в 1920-е годы. — СПб., 1995. — С. 12.
- ⁴² Дамаскин И. Мученики, исповедники и подвижники благочестия Российской Православной Церкви XX столетия: Жизнеописания и материалы к ним. — М., 1993. — С. 41–62.
- ⁴³ Одинцов М.И. Русская Православная Церковь в XX веке. — М., 2002.
- ⁴⁴ Хризостомос И. История Русской Церкви в новое время. — Мюнхен–Зальцбург, 1963–1968.
- ⁴⁵ Депман Г.-Д. Русская ортодоксальная Церковь в истории. — Берлин, 1977. — С. 174.
- ⁴⁶ Кертис И. Русская Церковь и Советское государство. 1917–1950. — Бостон, 1953. — С. 159–187.